

درباره قوز بالا قوز و دوست‌یابی با آب حمام

ویژگی:

آداب و رفتارهای

استحمام زمینه‌ساز شکل‌گیری

ضرب‌المثل‌ها شد

موضوع:

ضرب‌المثل‌های حمامی

ضرب‌المثل‌هایی که با موضوع حمام در ارتباطند ریشه در باورها و آداب و رسوم تهرانی‌ها دارند. حمام‌ها به‌عنوان دوره‌می‌های مهم زنان و مردان تهرانی زمینه‌ساز به‌وجود آمدن بسیاری از ضرب‌المثل‌ها شده‌اند. نصرالله حدادی، تهرانی پژوه، می‌گوید: «ضرب‌المثل‌ها نمونه‌ای از عقیده مردم به‌خودمانی‌ترین حالت آن است. حمام‌ها نیز از خودمانی‌ترین مکان‌هایی بود که مردم تهران در آن دور هم جمع می‌شدند و زمان زیادی را آنجا می‌گذراندند»

حدادی به روایتی عامیانه به معروف‌ترین ضرب‌المثل‌های حمامی یعنی «قوز بالا قوز» اشاره می‌کند: «روزی مردی که قوز داشت به حمام می‌رود. از قضا آن روز بزم شادی و طرب اجنه در حمام فراهم بود. مرد نیز در این شادی شریک می‌شود و اجنه به یمن این خوش‌خدمتی قوزش را برمی‌دارند. دوست آن مرد که او هم قوز داشته وقتی ماجرا را متوجه می‌شود به حمام می‌رود. مرد نادان از روی خوش‌خدمتی برای اجنه به رقص و آواز روی می‌آورد ولی از شانس بدش آن روز اجنه در غم و غصه به سر می‌برند و از این رو نه تنها قوزش را برنداشتند که برای تنبیه و ادب کردنش قوز دوستش را هم روی قوز او گذاشتند. هنگامی که یک نفر گرفتار مصیبتی شده و از روی ندانم‌کاری مصیبت تازه‌ای هم برای خودش فراهم می‌کند، این مثل را به کار می‌برند.»

این تهرانی پژوه درباره ضرب‌المثل «با آب حمام دوست می‌گیری» می‌گوید: «این نیز از ضرب‌المثل‌های معروف است. یکی از آداب حمام رفتن‌های قدیم در تهران این بود که هر کس وارد حمام می‌شد برای اظهار ادب و تواضع به افراد بزرگ‌تر که در صحن حمام نشسته، مشغول کیسه‌کشی و صابون زدن بودند، یک سطل یا طاس بزرگ آب گرم از خزینه حمام برمی‌داشت و بر سر آن بزرگ‌تر می‌ریخت. این ضرب‌المثل هم کنایه از این خوش‌خدمتی دارد و درباره کسانی است که به طرق سهل و ساده و بدون تحمل رنج و زحمت دوست و رفیق پیدا می‌کنند.»

حمومی آی حمومی پیرهن تنم رو بردن!

بزم حمام رفتن تهرانی‌ها اغلب با شعر و ترانه‌های کوچک بازاری همراه بود. از طرفی توصیف شاعران از وضعیت حمام‌های قدیم به گونه‌ای بود که گویی در آب خزینه نفست بند آمده است.

حموم در اشعار نماد پاکی است. رضا عبداللهی، شاعر، پژوهشگر و ترانه‌سرا، در این باره می‌گوید: «حموم در روایت‌های مختلف مظهر پاکی است. شعر خوانی و شعر در وصف حمام از آداب همیشگی مردم تهران بوده است. در مراسم مختلفی که در حمام برگزار می‌شد همچون حمام از دواج، حمام حنابندان و حمام شاه‌داماد برای هر کدام شعرها و ترانه‌هایی را می‌خواندند. در این میان از معروف‌ترین ترانه‌های حمامی که جزو شعرهای لاله‌زاری نیز بود می‌توان از ترانه «حمومی آی حمومی» نام برد که مر حوم مرتضی احمدی با زبان شیوای تهرانی بارها آن را خوانده: «حمومی آی حمومی فرش و قالیچم رو بردن / فرش و قالیچم و جهنم، طاس و دولیچم رو بردن / فرش و قالیچم و طاس و دولیچم جهنم، لنگ و قطیغه رو بردن / فرش و قالیچم و طاس و دولیچم و لنگ و قطیغه جهنم، ...» اما همیشه توصیف حمام حکایت از شادی و تظهير نداشت. این را می‌توان از شعر خزینه ملک‌الشعراى بهار فهمید. محمد تقی بهار ملقب به ملک‌الشعرا ساکن قدیمی خیابان بهار در شعر معروف خزینه با تبحر شاعرانه‌اش خزینه‌های آن روزگار حمام‌های تهران را به تصویر می‌کشد:

موضوع: اشعار

ویژگی: ترانه‌های

لاله‌زاری و شعرهایی با مضمون استحمام

افتاد به حمام، رهم سووی خزینه / ترکید کدوی سرم از بوی خزینه من توی خزینه نرم هیچ وز بیرون / مبهوت شوم چون نگرم سوی خزینه چون کاسه «بیزقرمه» پزقرمه کم آب / پر آدم و کم آب بود توی خزینه که آبی و که سبز شود چون پزقوروس / آن موج لطیفی که بود روی خزینه گر کودک بی‌موز خزینه به در آید / پریشم شود پیکرش از موی خزینه موی بدن و چرک و حنا و کف صابون / آبی‌ست که جاری بود از جوی خزینه چون جمجمه مرده‌سی روزه دهد بوی / آن خوی که چکد، از خم‌ابروی خزینه سرگین گرو از عطر برد، گر بگشاید / عطار سپس دکه به پهلوی خزینه با جبهه پر چین و لب عربده جویش / گرم وتر و چسبیده بود خوی خزینه از لای کش احوال دل خسته او پرس / چون رنگ طبیعی برد از روی خزینه پیکر شودش زرد به رنگ مگس نحل / هر کس که برون رفت ز کندوی خزینه

حنابندان استادکاران مشاغل سخت

موضوع: برپایی مراسم سنتی

ویژگی: پایه بسیاری از آداب و رفتارهای حمام‌های سنتی تهران شکل می‌گرفت

نصرالله حدادی، تهرانی پژوه، معتقد است پایه سنت حسنه از دواج در حمام‌های قدیمی تهران گذاشته می‌شد: «در روزگار قدیم به‌خصوص در دوره قاجار نقل بود که جماعتی از مردم در حمام‌های عمومی عروس مورد پسندشان را پیدا می‌کردند اما این کار آداب خاص خودش را داشت. زنانی به نام دلاله که در حمام‌ها حضور داشتند از طرف افراد متمول مأمور می‌شدند دختران دم‌بخت را برای از دواج معرفی کنند.» برگزاری مراسم «حمام عزا» هم مخصوص اصلاح سر و صورت صاحبان عزا بود و مراسم «حمام زایمان» برای استحمام مادرانی که وضع حمل کرده بودند در حمام سنتی تهران رایج بود اما حدادی از «حنابندان» به‌عنوان یکی دیگر از جالب‌ترین مراسم رایج در حمام‌های سنتی تهران نام می‌برد. او در این باره می‌گوید: «روایت‌های مختلفی درباره مراسم «حنابندان» دامادی در حمام‌های قدیمی تهران نقل شده اما کمتر کسی درباره حنابندان مشاغل سخت شنیده است. ماجرا از این قرار است که استادکارهای مشاغل سخت مثل بنایی، نجاری، مسگری و... که با دست کار می‌کردند برای کلفت شدن پوست دستشان و جلوگیری از پینه بستن، کف دستشان حنا می‌گذاشتند و اصطلاحاً به آن حنابندان می‌گفتند. حنابندان مشاغل سخت در برهه‌ای در قالب مراسم انجام می‌شد اما با گذشت زمان دیگر مراسمی در کار نبود و مردم در مواقع لزوم برای حنا بستن دست یا پا به حمام عمومی می‌رفتند.»

چرا حمام محله حسن آباد به حموم جنی معروف شد؟

جن‌ها همیشه پای ثابت روایت‌های مرتبط با حمام‌های قدیمی بوده‌اند. گویی خزینه‌های بخار گرفته و گرمابه‌های زیرزمینی با قصه‌ها و خرافات عجیب شده‌اند. حضور جن و پری در حمام‌های قدیمی تهران همپای تاریخچه ساخت نخستین حمام‌ها قدمت دارد. نصرالله حدادی، تهرانی پژوه، می‌گوید: «حمام‌ها پایین‌تر از سطح زمین ساخته می‌شدند. تاریک و پر از بخار بودند. نوع معماری حمام‌ها هم به گونه‌ای بود که پژواک و انعکاس صدا در آن اتفاق می‌افتاد. همین مسائل باعث می‌شد تا مکانی ترسناک و وهم‌آلود بنظر آید.» ترس از حمام و قصه‌های جن و پری‌اش تنها مختص به عامه مردم نبود و این ترس تا دربار نیز رخنه کرده بود. مظفرالدین شاه قاجار از حمام رفتن واهمه داشت و نقل است قبل از اینکه وارد حمام شود یکی از درباریان شجاع خود را به حمام می‌فرستاد تا اجنه را از آنجا دور کند. برخی نیز دست به دامان کاسه چهل کلید که به انبوهی از دعاها مزین بود می‌شدند.

پای صحبت‌های اهالی محله‌های قدیمی تهران که بنشینید قصه‌اجنه حمام‌های محله را به یاد دارند. زین‌العابدین فرحزادی از قدیمی‌های محله می‌گوید: «حمام ۳۰۰ ساله فرحزاد جن داشت. همیشه صداهای عجیب و غریب از آنجا می‌آمد.»

حمام جنی معروف محله حسن آباد هم به خاطر قصه‌اجنه کم‌کم بی‌رونق شد. این حمام زیبا که مشتری‌های فراوان داشت باشایعه حضور اجنه از چشم اهالی افتاد؛ به‌خصوص که برخی شایعه کرده بودند این حمام قبلاً غسل‌خانه بوده و ارواح آنجا حضور دارند. این حمام کم‌کم بین تهرانی‌ها به حمام جنی معروف شد.

موضوع: خرافات و اوهام مرتبط با حمام‌ها

ویژگی: تهرانی‌های قدیم باور داشتند حمام جن دارد